

ПРО ОДИН ТИП СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ГУДЗИКІВ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглядаються півсферичні гудзики, що побутували на великій території Європи, Середньої і Передньої Азії. Визначається ареал і час їх побутування, ставиться питання про їх функціональне призначення.

К л ю ч о в і с л о в а: Східна Європа, Давня Русь, різьблена кістка, гудзики, орнамент.

Кістяні півсферичні гудзики з отвором в центрі є поширеною категорією продукції середньовічного косторізного ремесла. Як такі вони вже привертали увагу дослідників. Зазвичай їх розглядають в рамках вивчення виробів з кістки, що походять з того чи іншого регіону, або регіонального косторізного ремесла у цілому [Вишнева, 2001, с. 105—109; Флерова, 2001, с. 102—103; Сергєєва, 2011, с. 92—94]. Спеціальне дослідження, присвячене давньоруським гудзикам на території Середнього Подніпров'я, належить автору чинної роботи [Сергєєва, 2007]. Проте, незважаючи на те, що зазначену категорію виробів не обходять увагою в науковій літературі, її подальше вивчення залишається актуальним. Кістяні півсферичні гудзики належать до виробів, що побутували на великій території поза будь-яких етнічних рамок. Тому подальше звернення до цієї категорії матеріалу доцільне при розгляді поширення однакових елементів у матеріальній культурі різних етносів у межах території Східної Європи, або навіть ширших рамок. У межах зазначеної проблематики кістяні півсферичні гудзики вимагають окремого узагальнюючого дослідження, спробою якого і є чинна робота.

Територія побутування кістяних півсферичних гудзиків охоплює великий ареал, що включає Візантійський світ (у широкому сенсі),

Середню і Передню Азію, Кавказ, і значну частину Європи. У Східній Європі півсферичні гудзики добре відомі серед старожитностей Саркелу — Білої Вежі [Флерова, 2001, с. 102—103, рис. 52, 1—6] і Волзької Булгарії [Закірова, 1988, рис. 102, 8—12, 15—26; Казаков, 1971, табл. XIII, 3, 4; 1991, рис. 46, 22, 23; Руденко, 2005, табл. 18]. Вони зустрічаються у складі інвентарю кочівницьких поховань [Ллінська, Ковпаненко, 1960, табл. III, 18; рис. 27, 1; Плетнева, 1973, табл. 8, 7; 20, 6—8; 31, 6; Косиков, Гриб, 1985, рис. 3, 6; Шалобудов, Яремака, 1985, рис. 1, 26; 2, 15; 3, 12]. Значною кількістю екземплярів зазначена категорія виробів репрезентована у Північному Причорномор'ї [Романчук, 1981, с. 91, 92, рис. 4, 66—82; Майко, 2008, с. 312, 313, рис. 2, 5, 6, 8]. У Херсонесі зафіксовані сліди виготовлення півсферичних гудзиків [Романчук, 1981, с. 92]. Вони також виявлені у Подунав'ї і в Центральній Європі [Diăconu, Varaschi, 1973, pl. II, 16; III, 6; Wapińska, 1967, tab. XVII, 7], проте у зазначеному регіоні їх знахідки дуже нечисленні.

Гудзики часів Давньої Русі виявлені скрізь: у Волковиську [Зверуго, 1975, рис. 17, 6, 7], Новоградку [Гуревич, 1981, рис. 86, 1], в містах Володимиро-Суздальської землі [Седова, 1978, табл. 9, 18; Седова, 1997, рис. 67, 6], у Старій Рязані [Даркевич, Борисевич, 1995, табл. 37, 6; 93, 14], на території Південно-Західної Русі [Ратич, 1959, табл. III, 37—40; Михайлова, 1991, табл. VII, 11, 12; Терський, 1993, рис. IV, 1—10] та ін. Проте найбільша кількість знахідок пов'язана з Південною Руссю і передусім із Києвом. Загалом на південноруських пам'ятках кістяні гудзики зустрічаються регулярно, проте, за винятком Києва, їх виявляють у невеликій кількості. Київ посідає особливе місце у

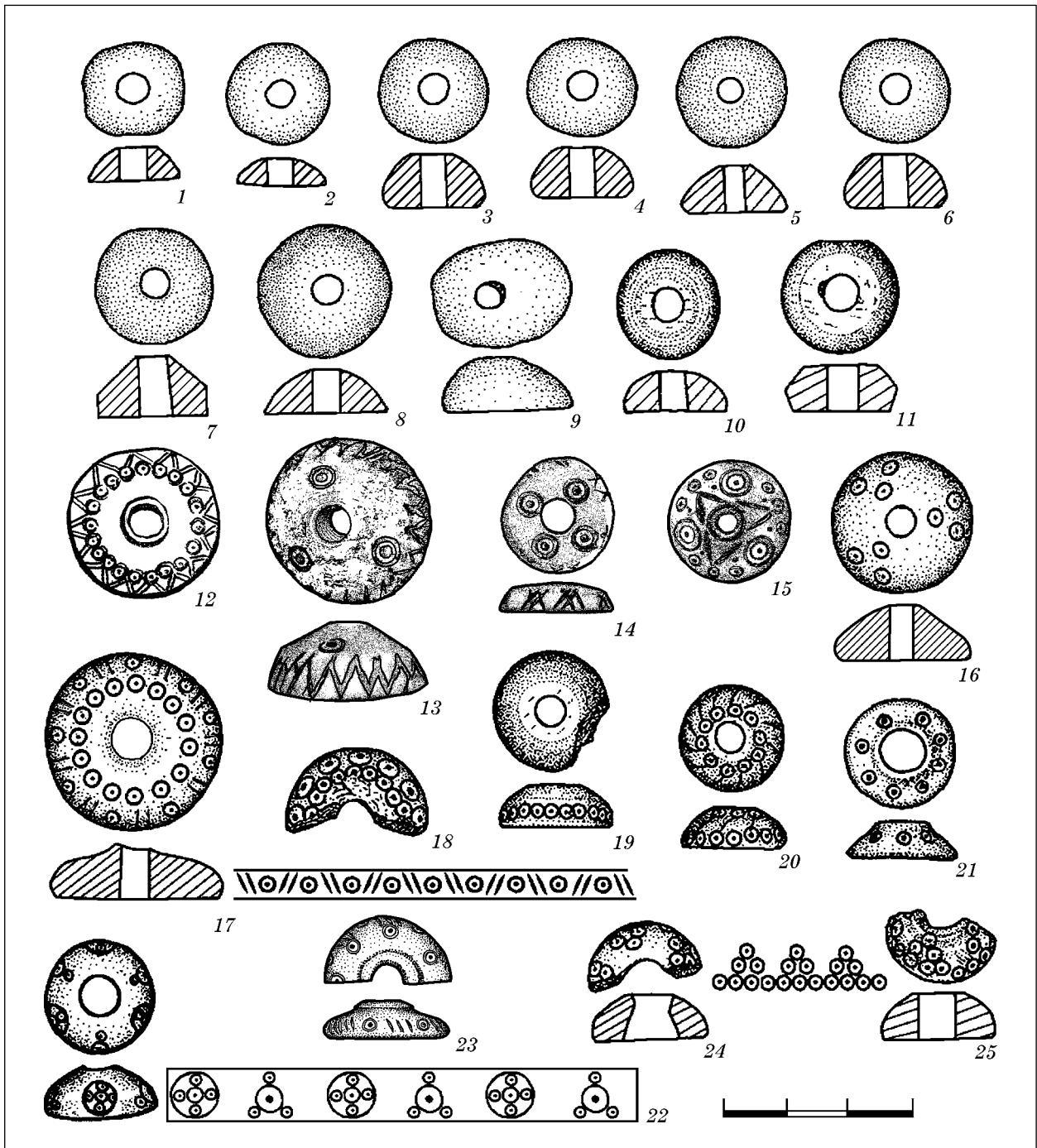

Рис. 1. Півсферичні кістяні гудзики з території Давньої Русі: 12 — Райковецьке городище (рис. з НА ІА НАН України); 13 — городище Іван-Гора; 14 — Городськ; 23 — Чорнобиль; решта — Київ (15 — рис. за фотографією з архіву Г.Ф. Корзухиної ПМК РАН, без масштабу, решта — рис. автора)

вигодуванні зазначеної категорії виробів. На сьогоднішній день серед київських знахідок відомо не менше чотирьох десятків готових гудзиків. Крім того, тут виявлено цілий ряд ремісничих комплексів, пов'язаних з їх виготовленням.

На півночі Русі півсферичні гудзики також відомі. Наприклад, окремі екземпляри походять зі Старої Ладоги [Давидан, 1966, рис. 4, 12] та з Білоозера [Захаров, 2004, рис. 223, 4, 5; табл. 340]. Проте загалом їх знахідки тут є

поодинокими. Зовсім в невеликій кількості гудзики знайдені в Пермському краї [Крыласова, 2001, рис. 12, 2, 5]. Отже, враховуючи, що на півдні Східної Європи і на Сході (Середня Азія та Близький Схід) півсферичні гудзики відомі у значній кількості і більш різноманітні, варто пов'язувати їх побутування переважно з південної традицією.

Півсферичні гудзики побутують протягом тривалого часу. У давньоруських матеріалах найбільш ранніми слід вважати екземпля-

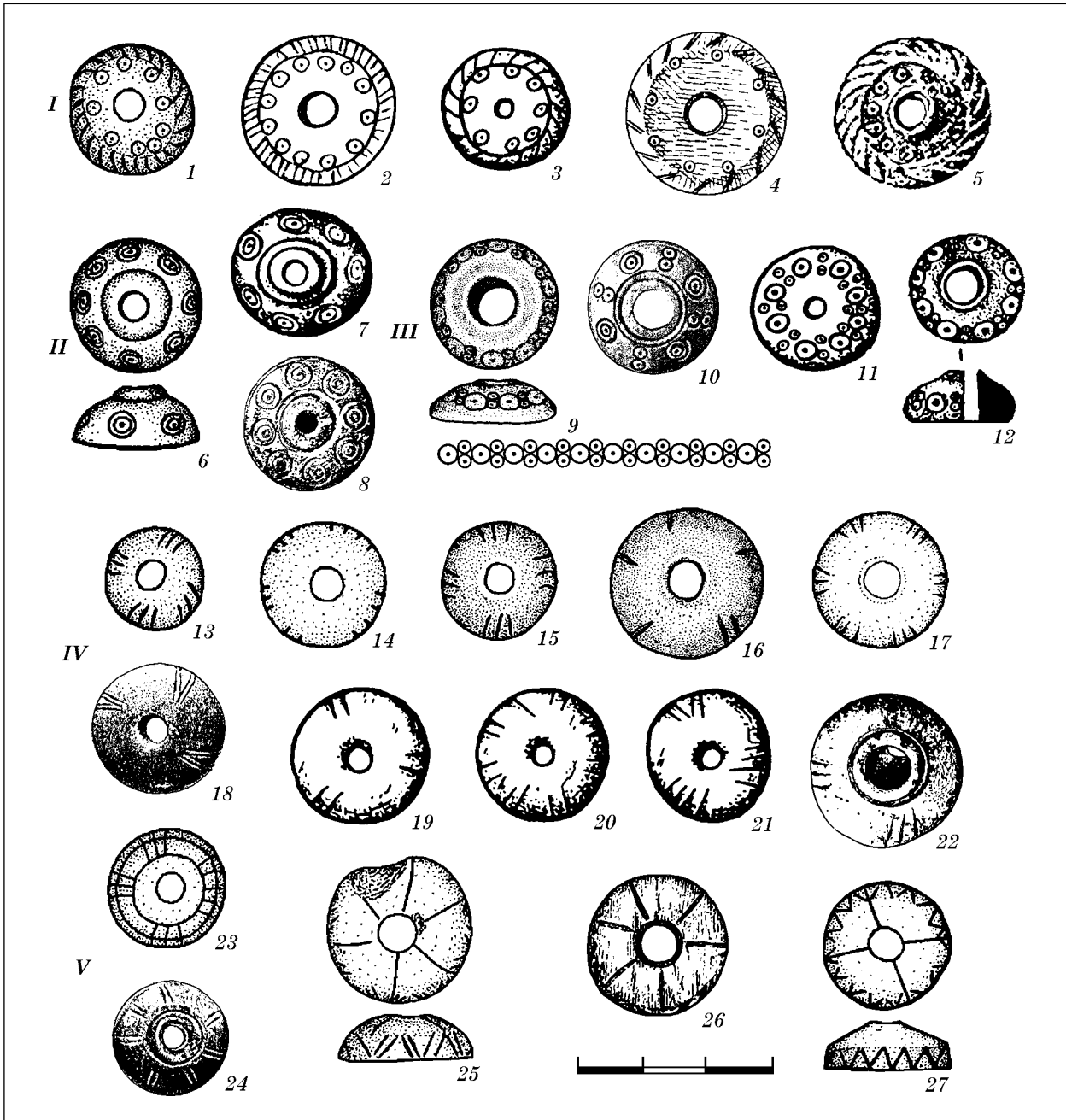

Рис. 2. Приклади гудзиків із схожим орнаментом, що походять з різних регіонів: 1, 6, 13—15, 17, 23, 25, 27 — Київ (рис. автора); 2 — Волковиськ (за Я.Г. Зверуго); 3, 7, 19—21 — Болгар (за І.А. Закіровою); 4 — Нижнє Подунав'я (за П. Діакону, С. Бараши); 5 — Сопка-2, Західний Сибір (за В.І. Молодіним, А.І. Солов'євим); 8 — гудзик з Київського музею (за Й. Стржиговським); 9 — Колодяжин (рис. автора); 10, 18, 24 — Корінф (за Г. Девидсон); 12 — Суздаль (за М.В. Седовою); 16 — Воїнська Гребля (рис. автора); 22 — Преслав, Болгарія (за Т. Тотевим); 26 — Стара Рязань (за В.П. Даркевичем, Г.В. Борисевичем)

ри з Гульбища, які датуються початком X ст. Ранню дату має півсферичний гудзик з Тимєревського могильника [Фехнер, 1963 рис. 23, 13]. На Супрутському городищі (басейн р. Упи) такий гудзик також знайдено в ранньому шарі [Григор'єв, 2005, рис. 42, 20]. Однак найбільш численні знахідки в давньоруських містах пов'язані з шарами XII — першої половини XIII ст. У Києві виявлено поки що єдиний косторізний комплекс з гудзиками, який згодом можна датувати післямонгольським часом —

це залишки косторізної майстерні, відкритої Т. Мовчанівським на садибі Художньої школи. Автор попередньо датував зазначену майстерню XIII—XIV ст. [Мовчанівський, авт. фонд, арк.44]. Гудзика з Волзької Булгарії датуються X—XIV ст. [Руденко, 2005, с. 72], в Херсонесі вони зустрічаються у шарах XI—XIV ст. [Романчук, 1981, с. 91]. Півсферичні гудзика виявлені також у двох післямонгольських похованнях у могильнику Сопка-2 в Західному Сибіру [Молодин, Солов'єв, 2004, с. 27, 32]. У Корин-

фі їх знахідки датуються X—XII ст. [Davidson, 1952, p. 297]. Отже, практично на всьому ареалі свого поширення кістяні півсферичні гудзики побутують одночасно. В цілому хронологічні рамки їх побутування на території Східної Європи слід визначати як X—XIV ст., причому особливих змін за цей період вони практично не зазнають.

Найбільш характерною для гудзиків є форма півсфери або близька до неї (рис. 1, 1—6, 8—10, 16—20, 22, 24, 25; 2, 9, 12, 25). Саме тому для них найчастіше застосовується термін «півсферичні гудзики». Поширені також екземпляри, що мають у перетині трапецію (рис. 1, 14, 21). Менш поширений варіант гудзиків, які в перетині наближаються до трапецієподібної форми або трапеції, з'єднаної основою з чотирикутником (рис. 1, 7, 13; 2, 27). Обидва різновиди можуть по верху мати невеликий манжет (рис. 1, 23; 2, 6). Інші форми на території Східної Європи зустрічаються рідше. У Києві виявлені екземпляри, що нагадують формою давньоруські пірофілітові пряслиця (рис. 1, 11).

Півсферичні гудзики зазвичай орнаментовані, хоч зустрічаються й неорнаментовані екземпляри. Орнаментация давньоруських гудзиків досить докладно розглянута в літературі [Сергеева, 2007, с. 218; Сергеева, 2011, с. 132, 133], тому тут лише коротко скажемо, що найбільш поширений орнамент гудзиків сформований лінійними або циркульними елементами, а також поєднанням одних та других. Подібний орнамент характерний для більшості виробів цієї категорії у всьому ареалі їх розповсюдження, при цьому декоративне оформлення гудзиків з різних територій іноді збігається навіть в окремих деталях (рис. 2). Композиційну побудову орнаменту (розміщення по колу циркульних елементів, поділ площини на сегменти та ін.) в цілому можна пояснити прив'язкою до дископодібної поверхні, яка диктує певний підхід до своєї орнаментации. Схожим чином іноді декоровані, наприклад, вироби з рогу, ймовірно пряслиця, за формою аналогічні розглянутим гудзикам, що походять з Хайтхабу [Ulbricht, 1978, Taf. 38]. Однак велика кількість однакових варіантів орнаментации півсферичних гудзиків змушує визнати побутування усталеної художньої традиції декорування цього виду виробів, яка побутувала на великій території.

Меншу групу створюють вироби з більш складною формою і орнаментом, серед елементів якого є не тільки складні геометричні, але й зооморфні зображення. Такі гудзики виявлені у дружинному кургані Гульбище у Чернігові [Рыбаков, 1949, рис. 13, справа]. Гудзики зі стилізованими фігуративними зображеннями відомі в Джигербенгі у Середній Азії [Вишневецкая, 2001, рис. 42, 4—7, 13], в Закавказзі [Ахмедов, 2003, табл. 192, 10, 12], в Візантії [Davidson, 1952, fig. 69]. За формою і орнаментом найближчою аналогією гудзиків з Гуль-

бища (рис. 3, 2—6) можна вважати середньо-азіатські екземпляри, зокрема з Джигербенгі (рис. 3, 7—10). Проте не можна виключати й можливість походження чернігівських гудзиків з ареалу візантійського впливу, де також відомі зооморфні елементи декору (рис. 3, 12). У збірках НМІУ є два ідентичні гудзики з вигравіруваними на них фігурами, які також генетично можуть сягати подібних зображень, однак втратили схожість з прототипами і отримали чисто геометричну форму (рис. 3, 11). Обидва екземпляри виготовлені дуже ретельно, мають рельєфні обідки навколо центрального отвору. Не виключено їх походження з київських майстерень, хоча це залишається в рамках припущення.

Ранні гудзики на території Східної Європи (X—XI ст.) варто пов'язувати з імпортом. Власних майстерень з їх виготовлення в цей період тут не виявлено. На думку В.Є. Фльорової, поширення півсферичних гудзиків на давньоруських і кочівницьких пам'ятках могло бути пов'язане як з провінційним візантійським імпортом, так і з наслідуванням йому [Флерова, 2001, с. 103]. Однак можливі й східні канали проникнення цього виду виробів, враховуючи, що гудзики з найбільш ранньою датою (принаймні з середини VIII ст.) побутують в Середній Азії [Бернштам, 1950, с. 470; Вишневецкая, 2001, с. 108]. У цьому зв'язку варто звернути увагу на вже згадувані «нестандартні» гудзики з Чорної Могили.

У XII—XIII ст. на Русі набуває поширення власна продукція. Особлива роль у виготовленні півсферичних гудзиків належить стародавньому Києву, де сліди їх виробництва виявлені в багатьох косторізних комплексах в різних частинах міста. Серед відходів виробництва різних виробів, що походять з майстерень на Старокиївській горі, горі Киселівці та на Подолі (на вул. Щекавицькій, 29), найбільша кількість відходів косторізного виробництва пов'язана з виготовленням саме гудзиків [Хвойка, 1913, с. 71, 72; Шовкопляс, 1954, с. 27—28; Сергеева, 2008, с. 115; Сергеева, 2011, с. 92]. У майстернях виявлені також заготовки та напівфабрикати на різних стадіях виготовлення, що дозволяють простежити весь процес виробництва зазначеної категорії виробів. Питання про київське виробництво гудзиків отримало достатнє освітлення в літературі і узагальнене автором чинної роботи [Сергеева, 2011, с. 92—94], тому немає необхідності зупинятися на ньому детально. Відзначимо тільки, що наявний на сьогодні обсяг матеріалу може свідчити про те, що київське виробництво було розраховане на широкий ринок.

Широкий попит (судячи з розмаху виробництва) у міського населення викликав появу продукції різної якості, розрахованої на покупця з різним достатком. Більшість київських екземплярів оброблена дуже ретельно і, як правило,

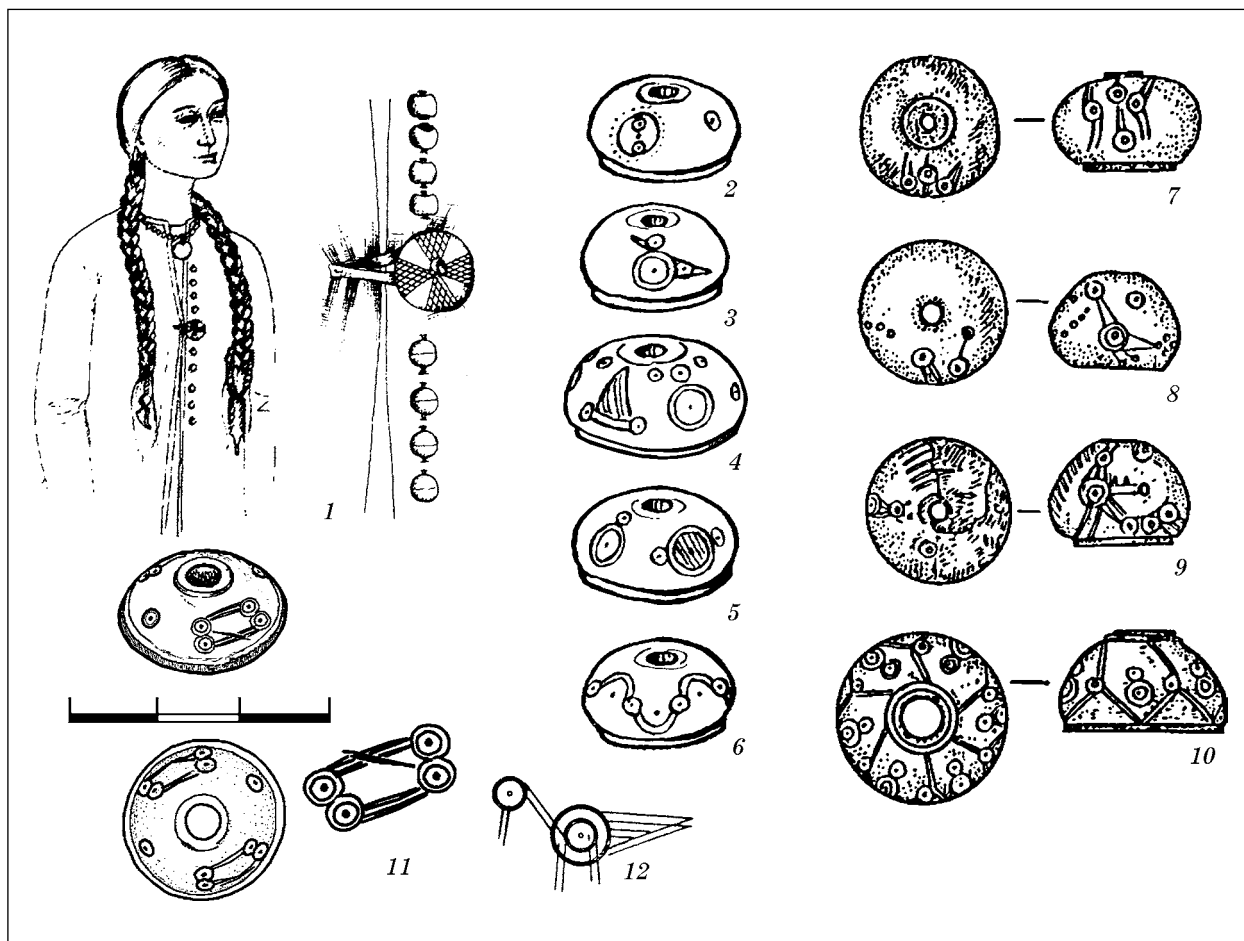

Рис. 3. 1 — розміщення кістяного півсферичного гудзика на одязі у похованні Канівського могильника (Пермський край) за реконструкцією Н.Б. Криласової; 2—6 — гудзики з Гульбища; 7—10 — аналогії з Джигербенту; 11 — гудзик з експозиції НМІУ; 12 — зооморфний мотив на гудзику з Коринфу; 2—6 — за Б.О. Рибаким; 7—10 — за Н.Ю. Вишневецькою, 12 — за Г. Девидсон

прикрашена орнаментом, проте іноді зустрічаються гудзики, виготовлені досить недбало.

Зв'язок багатьох професійних майстерень у різних районах Києва з виробництвом півсферичних гудзиків і великий обсяг виробництва дозволяє розглядати Київ як регіональний центр їх виготовлення. Враховуючи той факт, що на території Східної Європи сліди їх виробництва крім Києва зафіксовані тільки в Херсонесі, можна припускати, що якась частина київської продукції поширювалася й за межі Київської землі та сусідніх князівств. Без перебільшення кістяні півсферичні гудзики можна назвати «візитною карткою» київських косторізів. Можливо, ареал розповсюдження півсферичних гудзиків київського виробництва охоплював (частково або цілком) також степову зону. Проте загалом кочівники могли отримувати гудзики як з Русі, так і з Причорномор'я або зі Сходу.

Функціональна приналежність названої категорії виробів залишається під питанням. Термін «гудзики» досить умовний. Трактовку їх як пряслиць [Тотев, 1963, с. 92; Strzygowski, 1904, Taf. XIX, 8905—8918] заперечила ще Г. Девід-

сон, яка зазначала, що гудзики, які збігаються за формою з пряслицями, менше і легше, виготовлені з кістки або стеатиту і орнаментовані [Davidson, 1952, p. 296]. Аналогічну думку про гудзики Саркелу висловив В.П. Левенок, що відзначив до того ж різницю в діаметрі отворів пряслиць і півсферичних гудзиків [Левенок, 1959, с. 344]. Слід визнати, що беззастережне віднесення схожих предметів з отвором посередині до пряслиць, що іноді має місце, не завжди виправдано. У цьому зв'язку інтерес викликає вивчення виробів з отворами з Монкодонї (Хорватія) доби бронзи, здійснене К. Бекер. Дослідниця на основі трасології приходить до висновку, що, всупереч поширеній думці, такі вироби використовували швидше за все не як пряслиця, а саме як гудзики [Becker, 2005]. Висновки цікаві не лише можливістю трактовки конкретних виробів, але й можливим часом появи гудзиків певної конструкції (з одним отвором у центрі).

Згадані вище кістяні вироби типу пряслиць з київської майстерні (вул. Щекавицька, 29), що мали форму, характерну для пірофілітових пряслиць, також не можна вважати прясли-

цями через їхню вагу, недостатню для такого функціонального призначення. Саме тому ми умовно відносимо їх до гудзиків. Щодо дискподібних виробів з отвором в центрі, які також присутні в асортименті продукції давньоруських косторізів, їх не можна беззастережно зараховувати до гудзиків. Вони більш різноманітні за розміром, зазвичай не мають орнаменту (хоч є й орнаментовані екземпляри). У деяких випадках кістяні диски варто кваліфікувати як елементи набірних руків'їв ножів або якихось інших виробів, гральні жетони та ін. Загалом у кожному конкретному випадку для виявлення призначення того чи іншого артефакту зазначеної форми необхідно його безпосереднє вивчення.

У зв'язку з виробництвом півсферичних гудзиків слід згадати вироби з епіфізів, подібні до них за формою і розмірами, виявлені на ряді давньоруських пам'яток (рис. 4). Технологія виробництва гудзиків досить добре вивчена на київських матеріалах, і можна впевнено говорити, що майстри-професіонали не використовували епіфізи для виготовлення цього виду продукції. Гудзики здебільшого виготовлялися з компактною речовиною кісток ніг, переважно великої рогатої худоби. У Саркелі виявлені екземпляри, виготовлені з рогу [Флерова, 2001, с. 102]. Вироби з епіфізів за формою і розмірами цілком тотожні кістяним гудзикам, а отже варто припускати їх однакове функціональне призначення. Крім того, зазначені вироби з епіфізів мають недостатню для пряслиць вагу. В цілому гудзики з епіфізів, виявлені на давньоруських пам'ятках, поодинокі. Всі вони можуть розглядатися як вироби домашнього ремесла, виконані з підручних матеріалів, які були у розпорядженні власника.

Отже, на сьогодні атрибуція середньовічних півсферичних виробів з отвором у центрі як пряслиць викликає хіба що історіографічний інтерес. У літературі найчастіше вживають термін «гудзики». В.Є. Флерова називає їх «застібками» [Флерова, 2001, с. 102, 103]. Досить численні давньоруські знахідки Х — першої половини XIII ст. походять з шарів побутових пам'яток поза контекстом їх використання. У кургані Гульбище в Чернігові, що містить поховання за обрядом трупопалення, знайдено кілька таких екземплярів, однак їх первісне розміщення не фіксувалося. Єдине, про що можна говорити в цьому зв'язку — це про можливу приналежність гудзиків чоловічому костюму. Гудзики з кочівницьких поховань, синхронних давньоруським, належать як людським скелетам [(Березовець, Покровська, Фурманська, 1960, с. 123; Іллінська, Ковпаненко, 1960, с. 137; Плетнева, 1973, с. 36], так і кінським [Плетнева, 1973, с. 35, 37, 38; Косиков, Гриб, 1985, с. 257; Шалобудов, Яремака, 1985, с. 144], що вказує на можливість їхнього зв'язку зі зброєю — як функціональної деталі

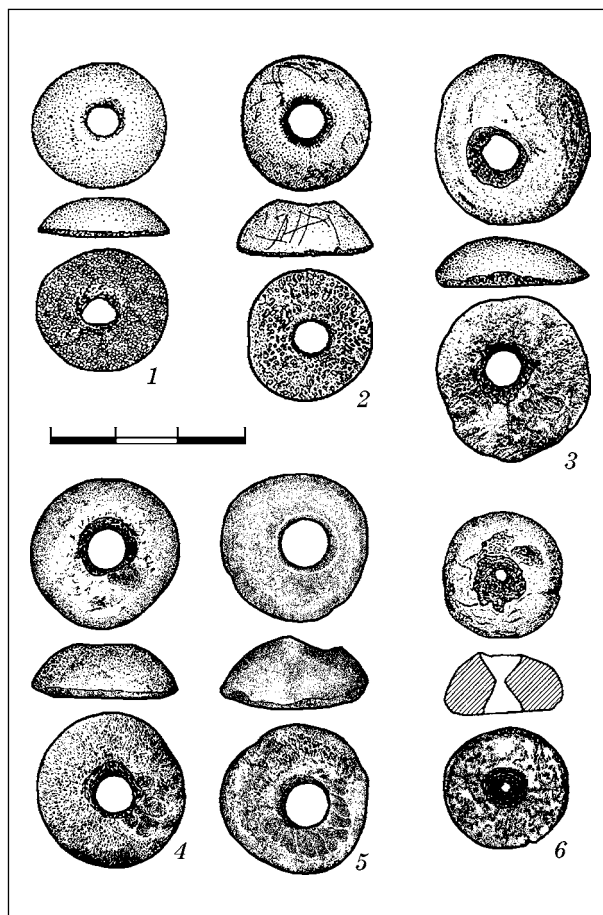

Рис. 4. Вироби з епіфізів тваринних кісток: 1 — Київ; 2 — Воїнська Гребля; 3 — Мазепинці (випадкова знахідка); 4—5 — Витачів; 6 — Колодяжин (рис. автора)

або прикраси. У разі виявлення біля людського кістяку, як правило, зустрічається тільки один гудзик в районі пояса або таза. У похованні 1 кургану № 247 біля с. Юзефівка (Київська губ.), яке пов'язується з чорними клобуками, три півсферичні гудзики розташовувалися разом з кістяними накладками сагайдака, що дозволило С.А. Плетнєвій припускати їх приналежність до сагайдачних деталей [(Плетнева, 1973, с. 38, табл. 20]. У могильнику Сопка-2 (південь Західного Сибіру), за свідченням авторів, гудзики могли грати декоративну роль. В одному з поховань знайдено 7 екз. гудзиків. Судячи з розташування, вони служили прикрасою ремня, який міг носитися навскіс через плече [Молодин, Солов'єв, 2004, с. 73]. У Танкеївському могильнику (Поволжя) кістяні півсферичні гудзики зустрічалися серед жіночого вбрання. Вони розташовувалися на грудях похованих [Халикова, 1971, с. 79] і могли бути частиною одягу або, за припущенням Є.П. Казакова, накісниками [Закірова, 1988, с. 232]. І.А. Закірова припускала для даної категорії виробів декоративну функцію [Закірова, 1988, с. 232]. Треба звернути увагу на той факт, що півсферичний гудзик іноді використовували в одному

екземпляри. Іноді він нібито виділяється серед інших застібок. Така ситуація добре зафіксована в жіночому похованні Канівського могильника в Пермському краї, що відображено на реконструкції костюма похованої жінки, що її виконала Н.Б. Криласова [Крыласова, 2001, рис. 73]. З положення гудзика добре видно, що він посідає центральне місце в костюмі (рис. 3, 1). У такому випадку, враховуючи ставлення до одягу і його аксесуарів в архаїчному світогляді, такий гудзик, скоріш за все, мав особливу значущість — естетичну і, можливо, семантичну. Аналогічним чином був розташований гудзик при жіночому похованні в могильнику на городище Верхній Джулат в Північній Осетії [Милорадович, 1963, с. 94]. На цьому ж могильнику є ще два поховання з гудзиками — дитяче і дорослої людини. У кожному — також по одному гудзику, але розміщувалися вони, відповідно, в районі тазу і у лівого стегна похованих [Милорадович, 1963, с. 95, 97]. На території Давньої Русі знахідки гудзиків здебільшого пов'язані з побутовими об'єктами, що ускладнює реконструкцію їх використання. Можна згадати лише один скелет жінки, знайдений на Райковецькому городище, при якому також знайдено самотній гудзик. Його розташування на одязі не відновлюється, оскільки його виявлено біля ніг [Мовчанівський, 1930, с. 14]. Поодинокі також гудзики в кочівницьких похованнях, де вони пов'язані з людьми або кінями.

Невелика кількість гудзиків, виявлена на різних поселеннях Східної Європи, підтверджує те, що в одязі їх могло бути небагато. Винятком є поховання в Гульбищі, проте функція гудзиків у цьому випадку, як вже говорилося, залишається під сумнівом.

У зв'язку з питанням про функціональне призначення кістяних півсферичних гудзиків слід звернути увагу на той факт, що вони відносяться до найбільш ретельно виготовлених виробів серед продукції косторізного ремесла. Для більшої їх частини характерна ретельна обробка поверхні і наявність орнаменту. Орнамент гравійований, виконаний дуже ретельно за допомогою спеціальних інструментів (різець, циркуль). На окремих виробах з Середнього Подніпров'я, зокрема з Києва, Городська та Ржищева (городище Іван-Гора) фіксуються сліди можливої інкрустації у вигляді залишків металу сіро-білого кольору в борозенках гравійованих циркульних кіл. Не виключено, що інкрустація гудзиків могла сягати візантійської традиції. Зокрема, гудзики, інкрустовані сріблом, виявлені в Херсонесі [Романчук, 1981, с. 91]. Г.А. Федоров-Давидов також відзначає наявність срібної інкрустації на кістяних гудзиках у кочівницьких старожитностях [Федоров-Давыдов, 1966, с. 71]. У Смоленську були знайдені два гудзики, орнамент яких був виконаний інкрустацією з мідного дроту [Асташова, 1993, с. 76]. Іноді гудзики фарбувалися.

Фарбовані екземпляри виявлені на території Русі, зокрема, в Києві [Сергеева, 2011, с. 132] і в Колодяжині [Сергеева, 2012, с. 122], у Волзькій Булгарії [Закирова, 1988, с. 232; Руденко, 2005, с. 72], в Херсонесі (НЗХТ, експозиція музею) і на інших пам'ятках. Загалом фарбування та інкрустація є досить рідкісними прийомами декорування виробів з кістки. Характерно, що найбільш часто вони застосовувалися саме до гудзиків, які могли не тільки грати суто функціональну роль, але й бути декоративною деталлю.

Неорнаментовані гудзики можна розглядати як більш дешеву продукцію. Деякі з них оброблені досить недбало. Однак в окремих випадках неорнаментовані екземпляри виготовлені на токарному верстаті і дуже ретельно відполіровані. Однією з останніх знахідок такого типу є гудзик, знайдений у Вишгороді в 2012 р. (розкопки В.Г. Івакіна). Неорнаментований екземпляр з косторізної майстерні на Київському Подолі виточений на токарному верстаті і пофарбований червоною фарбою, слабкі сліди якої місцями збереглися. Отже, неорнаментовані гудзики також могли нести не тільки функціональне, але й декоративне навантаження.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу у зв'язку з функціональним призначенням півсферичних гудзиків, є їх можливе магічне значення (поряд з утилітарним), перш за все в якості оберегу. Таке припущення правомірно, враховуючи той факт, що поділ сфер сакрального і утилітарного в архаїчних і, в значній мірі, традиційних культурах не завжди чітко простежується. Слідуючи за А.К. Байбурином [Байбурин, 1991, с. 35], можна сказати, що в архаїчній культурі будь-яка річ може використовуватися як в утилітарній, так в семіотичній сферах залежно від актуалізації тих чи інших її властивостей — утилітарних або знакових.

Отже, відкидати думку про магічні функції напівсферичних гудзиків не можна. Припущення про можливе ставлення до гудзиків як до оберегів може базуватися, зокрема, на їх формі і орнаменті. Ці вироби округлої форми з характерним орнаментом можна порівняти з іншими предметами з солярною символікою, які наділялися функціями апотропіїв. Солярні зображення варто відносити до числа універсальних, тому можна припускати можливість наділення магічними функціями півсферичних гудзиків з солярним за своїм походженням орнаментом, і це буде справедливим для всієї території їх розповсюдження. Наскільки могли служити оберегами екземпляри, позбавлені солярного декору (неорнаментовані гудзики і домашні вироби з епіфізів), сказати складно. Саме зазначені екземпляри наочно демонструють наявність насамперед утилітарних функцій даної категорії виробів. Проте, при постановці питання про неутілітарне значення гудзиків, слід враховувати наступне. Декор, як

візуальний прояв тих чи інших аспектів системи світогляду, підкреслює символічні функції речі і її сакральну значущість. Проте при цьому, виконуючи неутилітарні функції, будь-яка річ вже сама по собі, незалежно від наявності або відсутності декору, активізує ті або інші пов'язані з нею уявлення і забезпечує їх необхідне емоційне сприйняття. Дане положення було спеціально розглянуто А.К. Байбуриним [Байбурин, 1981, с. 224].

Не виключено, що в різному етнічному середовищі утилітарне призначення розглянутого аксесуара могло дещо відрізнятись, про що свідчить, зокрема, той факт, що в давньоруських (Гульбище), ранньоболгарських (Танкеївській могильник), кочівницьких похованнях Європи та Західного Сибіру вони пов'язані з різним контекстом. Що стосується давньоруської традиції, то ареал знахідок півсферичних гудзиків і сліди їх налагодженого масового виробництва в Києві можуть свідчити про популярність цієї категорії виробів у побуті міського населення Південної Русі. Виходячи з розмірів і форми, найбільш ймовірним є їх використання як якоїсь деталі костюма — функціональної (власне гудзики) та/або декоративної, а також магичної.

У будь-якому разі, будучи позаетнічним елементом оздоблення, кістяні півсферичні гудзики варто з повною підставою відносити до елементів загальноєвропейської моди. Реальним її втіленням, за Д.А. Сташенковим, є поширення на великій території в обмежений проміжок часу окремих категорій артефактів, морфологічно, семантично і технологічно пов'язаних між собою [Сташенков, 1998, с. 214]. До аксесуарів подібного роду відносяться кістяні півсферичні гудзики, добре відомі в середньовічних старожитностях Східної Європи. При цьому, враховуючи ареал їх розповсюдження, їх слід відносити до елементів регіональної (південної), а не загальноєвропейської моди.

Асташова Н.И. Костяные изделия средневекового Смоленска // Средневековые древности Восточной Европы. — М., 1993. — С. 69—78.

Ахмедов Г.М. Азербайджан в IX—XIII веках. Ремесло и торговля // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII века. — М., 1981. — С. 378—386.

Байбурин А.К. Семиотический статус вещей и мифология // СМАЭ. — Вып. 37. — 1981. — С. 215—226.

Байбурин А.К. Ритуал в системе знаковых средств культуры // Этнознаковые функции культуры. — М., 1991. — С. 23—42.

Березовец Д.Т., Покровська С.Ф., Фурманська А.І. Кургани эпохи бронзы поблизу с. Мар'янського // АП УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 102—126.

Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». — М.; Л., 1950. — 158 с. (МИА. — № 14).

Вишнева Н.Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н. э. — начало XIII в. н. э.). — М., 2001. — 175 с.

Григорьев А.В. Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н. э. — Тула, 2005. — 207 с.

Гуревич Ф.Д. Древний Новогрудок. — Л., 1981. — 160 с.

Давидан О.И. Староладожские изделия из кости и рога // АСГЭ. — Вып. 8. — С. 103—115.

Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли. — М., 1995. — 446 с.

Закирова И.А. Косторезное дело Болгара // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. — М., 1988. — С. 220—243.

Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004. — 592 с.

Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. — Минск, 1975. — 144 с.

Іллінська В.А., Ковпаненко Г.Т., Петровська С.О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайки // АП УРСР. — 1960. — Т. 9. — С. 127—140.

Казаков Е.П. Погребальный инвентарь Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971. — С. 94—155.

Казаков Е.П. Булгарское село X—XIII веков низовой Камы. — Казань, 1991. — 176 с.

Косиков В.А., Гриб В.К. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка в Донецкой области // СА. — 1985. — № 2. — С. 257—262.

Крыласова Н.Б. История прикамского костюма. Костюм средневекового населения Пермского Предуралья. — Пермь, 2001. — 220 с.

Левенко В.П. Пряслица городища Саркел-Белая Вежа // МИА. — 1959. — № 75. — С. 340—352.

Майко В.В. Давньоруські знахідки з Південно-Східного Криму (до питання про економічні та політичні контакти // Дньєслово: Зб. пр. на пошану дійсн. члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 311—321.

Милорадович О.В. Християнський могильник на городище Верхній Джулат // МИА. — 1963. — № 114. — С. 86—106.

Михайлова Р.Д. Особливості обробки кістки в Південно-Західній Русі (X — перша половина XIV століття). — К., 1991. — 40 с.

Мовчанівський Т.М. Звіт про археологічні дослідження слов'янського городища XI—XIII ст. в с. Райках на Бердичівщині 1930 року // НА ІА НАН України. — Ф. ВУАК/Р. — № 2.

Мовчанівський Т.М. Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська. Чернетки статті // НА ІА НАН України. — Авт. фонд. — № 13.

Молодин В.И., Соловьев А.И. Памятник Сопка-2 на реке Оми. — Новосибирск, 2004. — 184 с.

Плетнева С.А. Древности черных клубков. — М., 1973. — 48 с. (САИ. — Вып. Е 1—19).

Ратич О.О. Древньоруські вироби з кістки і рогу, знайдені на території Галицької і Волинської земель // МДАПВ. — 1959. — Вып. 2. — С. 119—131.

Романчук А.И. Изделия из кости в средневековом Херсоне // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1981. — С. 84—105.

Руденко К.А. Булгарские изделия из кости и рога // Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды). — Казань; Яльчик, 2005. — С. 67—97.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. — 1949. — № 11. — С. 7—93.

Седова М.В. Ярополч Залесский. — М., 1978. — 159 с.

Седова М.В. Суздаль в X—XV вв. — М., 1997. — 236 с.

Сергеева М.С. Древнерусские костяные пуговицы // Интеграция археологических и этнографических исследований. — Одесса; Омск, 2007. — С. 216—220.

Сергеева М.С. Косторезное ремесло XI—XII вв. на Киевском Подоле // Acta Archaeologica Albarutenica. — Мінск, 2008. — Т. IV. — С. 111—119.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011. — 256 с.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Давньому Колодязині // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 118—125.

Сташенков Д.А. Евразийская мода в эпоху раннего средневековья (к постановке проблемы) // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы хронологии): Материалы II Междунар. археол. конф. (17—20 ноября 1997 г.). — Самара, 1998. — С. 213—231.

Терський С. Вироби з кості і рогу X—XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наук. зап. Львівськ. істор. музею. — Львів, 1993. — Вып. 1. — С. 68—87.

Тотев Т. За обработка на кост в средновековна България // Археология. — 1963. — Год. 5, кн. 3. — С. 83—92.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М., 1966. — 275 с.

Фехнер М.В. Изделия косторезного производства // Ярославское Поволжье X—XI вв. — М., 1963. — С. 39—42.

Флерова В.Е. Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела — Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа). — СПб., 2001. — 352 с.

Халикова Е.А. Погребальный обряд Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань, 1971. — С. 64—93.

Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913. — 103 с.

Шалобудов В.Н., Яремак В.Н. Кочевнические захоронения X—XII вв. на р. Волчьей // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 138—154.

Шовкопляс А.М. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве // КСИА АН УССР. — 1954. — Вып. 3. — С. 27—32.

Becker K. Spindle whorls or buttons? Ambiguous bone artefacts from a Bronze Age castelliere on Istria // From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present: Proceed. of the 4th Meet. of the ICAZ Worked Bone Research Groop (Tallinn, 26th—31st of August 2003). — Tallinn, 2005. — P. 157—174.

Davidson G.R. The Minor Objects // Corinth. — Princeton; New Jersey, 1952. — Vol. XII. — 474 p.

Diăconu P., Baraschi S. Objects of Bone and Antler from Păciul Lui Soare // Dacia. — 1973. — Vol. XVII. — P. 351—359.

Strzygowski J. Koptische Kunst. — Vienne; Leipzig, 1904. — 362 S.

Ulbricht I. Die Geweihverarbeitung in Haithabu. — 1978. — 151 S. (Die Ausgrabungen in Haithabu. — 7).

Wapińska A. Wyniki badań archeologicznych na stanowisku w Gdańsku (Wykopy I—IV) // Gdańsk wczesnosredniowieczny. — Gdańsk, 1967. — Vol. 6. — S. 245—272.

М. С. Сергеева

ОБ ОДНОМ ТИПЕ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПУГОВИЦ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье рассматриваются костяные полусферические пуговицы, получившие распространение на территории Восточной и Центральной Европы, Средней Азии и Переднего Востока. В северной части Восточной Европы находки пуговиц немногочисленны, в то время как на юге ареала они широко распространены. Таким образом, использование пуговиц может связываться с южной традицией. Костяные полусферические пуговицы в Восточной Европе следует датировать в рамках X—XIV вв.

В рассматриваемом регионе пуговицы имеют стандартную форму и орнаментацию. Большое разнообразие форм и более сложный орнамент характерен для пуговиц Средней и Передней Азии и Византии.

В X—XI вв. пуговицы могли попадать на территорию Восточной Европы как импорт с Востока или из Византийского мира. В XII—XIII вв. появляется собственное производство на Руси (Киев).

Наиболее вероятным является назначение пуговиц как деталей костюма или полифункциональных застежек. Можно также предполагать их значение как оберега. Как надэтнический элемент наряда костяные полусферические пуговицы можно отнести к деталям региональной моды.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Восточная Европа, Древняя Русь, резная кость, пуговицы, орнамент.

M. S. Sergeyeva

ON ONE KIND OF MEDIEVAL BUTTONS IN EASTERN EUROPE

The article deals with bone hemispherical buttons, widely spread on the territory of Central and Eastern Europe, the Middle and Near East. In the northern part of Eastern Europe the finds of buttons are not numerous while on the south of the area they are widespread. Thus, using of buttons could be associated with the southern tradition. Bone hemispherical buttons in Eastern Europe should be dated within the 10—14 centuries.

Throughout the study area buttons are uniform in shape and ornamentation. A greater variety of forms, and a more complex design patterns were characteristic of the of buttons in Central and West Asia and Byzantium.

During 10—11 centuries. the buttons could arrive at the territory of Eastern Europe as an import from Orient or from Byzantine world. In the 12—13 centuries their own production in Rus (Kyiv) appeared.

It seems most likely to use the buttons as a costume details or polyfunctional fastenings, and as decorative details. Their protective meaning is also could be assumed.

As a supra-ethnic element of decoration, hemispherical bone buttons may relate to the details of regional fashion.

Key words: Eastern Europe, Old Rus, carved bone, buttons, ornament.

Одержано 21.03.2014.